

Wojciech Świątkiewicz

Wzory religijności w górnośląskiej prowincji kościelnej : analiza społeczno-przestrzenna

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 3, 131-148

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wojciech Świątkiewicz

Uniwersytet Śląski

Wzory religijności w górnośląskiej prowincji kościelnej Analiza społeczno-przestrzenna

W socjologicznej perspektywie badań religijności jako faktu społeczno-kulturowego bardzo ważne miejsce mają praktyki religijne. Łączą one w sobie zarówno intelektualne i emocjonalne odniesienia do przedmiotu wiary, jak też cały złożony kompleks czynników kulturowych i społecznych czasowo i przestrzennie zróżnicowanych, poprzez które indywidualna i zbiorowa pobożność religijna się ujawnia. Praktyki religijne w sposób najbardziej widoczny powiązane są z instytucjonalnym modelem religijności, czyli kościelnością, a z drugiej strony – z ogólnymi wzorami kulturowymi właściwymi danej społeczności. Formy i treści praktyk religijnych odzwierciedlają wzory obecności religii w dziejach kultury. Nie umniejszając zatem roli pierwiastka uniwersalnego i niezmiennego, związanego z istotną funkcją praktyk religijnych, jaką jest doświadczenie transcendencji, nie można również pominąć ich odniesień do zmieniających się w czasie i zróżnicowanych przestrzennie form religijności.

Praktyki religijne stanowią nie tylko model wiary, czyli przetłumaczoną na wzory zachowań kulturowych doktrynę religijną, ale są również modelem (wzorcem) dla indywidualnej wiary¹. Są nie tylko wyrazem istoty treści wiary,

¹ C. G e e r z: *Religia jako system kulturowy*. W: *Racjonalność i styl myślenia*. Wybrał, wstępem i posłowiem opatrzył E. M o k r z y c k i. Warszawa 1992, s. 534.

ale stanowią także najgłębszy przejaw religijności. Pozwalają zarówno pojedynczemu człowiekowi, jak i społeczności, zdefiniować swój stosunek do wiary, a nawet oceniać go w kategoriach pobożności. Przez praktyki religijne dokonuje się najpełniej komunია w wierze. W tradycji chrześcijańskiej, a zwłaszcza katolickiej, takie właśnie znaczenie ma udział we mszy św. i przyjmowanie komunii św. Transsubstancjacja i komunია są społecznym doświadczeniem obecności Boga, wpisany w kulturowe wzory kościelnie zdefiniowanych praktyk religijnych. Jeśli słuszne jest stanowisko, że nie ma religii bez kościoła, to równie słuszny jest pogląd, że nie ma kościoła bez praktyk religijnych, chociaż występuje zjawisko praktyk religijnych „poza kościołem”, nazywane często religijnością pozakościelną².

Relacja między wzorami praktyk religijnych a kościołem czy kościelnością, czyli specyficzną formą modelu praktyk religijnych, jest jednym z najczęściej podejmowanych tematów badań socjologicznych nad religijnością. Socjologiczna analiza wzorów praktyk religijnych i ich społeczno-kulturowych uwarunkowań to w gruncie rzeczy analiza wzorów indywidualnej i zbiorowej partycypacji w kościelności.

Religijność, zwłaszcza w aspekcie jej kościelności, stanowiła szczególną własność kultury Górnego Śląska, co często podkreśla się w literaturze przedmiotu³. Również dzisiaj jest ona często wskazywana jako cecha charakterystyczna społeczeństwa tego regionu. Wielokrotnie cytowana teza ks. E. Szramka o Ślązaku jako *homo religiosus* jest wprawdzie ogólniejsza i nie dotyczy wyłącznie dziedziny praktyk religijnych, ale poprzez włączenie jej w konwencje socjologicznych analiz stała się symbolicznym odniesieniem dla interpretacji wyników badań socjologicznych, a być może również pewnym ich ukierunkowaniem.

Przykłady badań lub raczej socjologicznej perspektywy w opisywaniu problematyki religijności na Górnym Śląsku można odnaleźć w pracach drukowanych jeszcze przed drugą wojną światową⁴. Po wojnie, właściwie do przelomu roku 1956, tzw. katowicka część Górnego Śląska (w przeciwieństwie do części opolskiej⁵) nie cieszyła się badawczym zainteresowaniem socjologów. Pierwsze

² Zagadnienia te w bardzo interesujący sposób przedstawia T. L u c k m a n: *Niewidzialna religia*. Kraków 1996.

³ Szersze omówienie tej kwestii przedstawiłem w książce pt. *Tradycja i wybór. Socjologiczne studium religijności na Górnym Śląsku*. Katowice–Wrocław 1997.

⁴ Np. E. S z r a m e k: *Śląsk jako problem socjologiczny*. „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1934, T. 4; J. Ch a ł a s i ń s k i: *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie „Kopalnia”*. „Przegląd Socjologiczny” 1935, z. 1–2; S. A d a m s k i: *Z zagadnień i trudności duszpasterskich diecezji śląskiej*. Katowice 1938. Warto także zwrócić uwagę na znacznie wcześniejszą rozprawę A. H y t r k a pt. *Górny Szląsk pod względem obyczajów, języka i usposobienia ludności*, opublikowaną w „Przeglądzie Polskim” 1879, z. 3.

⁵ W socjologicznych badaniach prowadzonych na Opolszczyźnie kwestie religijności były m.in. obecne w pracach S. O s s o w s k i e g o: *Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*. „Przegląd Socjologiczny” 1957, T. 2 i S. N o w a k o w s k i e g o: *Przeobrażenia społeczne wsi opolskiej*. Poznań 1960.

prace ściśle socjologiczne łączą się z badaniami nad rodziną górniczą i hutniczą⁶. Problematyka religijności nie była w nich wprost poruszana, ale prace te stanowią również pewne źródło informacji o kondycji religijnej środowisk robotniczych⁷. W 1976 roku zostały przedstawione wyniki badań B. Woźnicy dotyczące praktyk religijnych i ich społeczno-przestrzennych uwarunkowań, obejmujące całą ówczesną diecezję katowicką⁸. Dają one dobre podstawy do zobrazowania procesu przemian religijności w tym specyficznym pod względem kulturowo-religijnym regionie kraju. W późniejszych latach nastąpił pewien przyrost prac socjologicznych podejmujących problematykę wzorów religijności i ich uwarunkowań⁹. Trudno jednak uznać, że problematyka religijności jest stosownie do jej historycznego i kulturowego znaczenia w zadowalającym stopniu objęta systematycznymi badaniami socjologicznymi. Różny jest też zakres przestrzenny prowadzonych badań, a także stosowane w nich metody badawcze, terminologia i zasady klasyfikacji wzorów religijności. Stąd też przedstawione przeze mnie wnioski i interpretacje należy traktować jako pierwsze przybliżenie do oczekiwanej syntezy problemu.

Za główne kryterium podziału praktyk religijnych – w analizach ich rozmieszczenia przestrzennego – przyjmuję ich zróżnicowanie na praktyki jednorazowe i wielorazowe. W ich obrębie wyodrębnione są praktyki świąteczne i powszednie, prywatne i publiczne, indywidualne i zbiorowe. Drugim stosowanym przeze mnie kryterium analizy praktyk jest ich rozmieszczenie w przestrzeni

⁶ F. A d a m s k i: *Hutnik i jego rodzina. Badania nad środowiskiem zawodowym hutnika oraz składem i typem rodziny hutniczej*. Katowice 1966; W. M r o z e k: *Rodzina górnicza. Przekształcenia społeczne w górnosląskim środowisku robotniczym*. Katowice 1965.

⁷ Z czasem zaczęły się pojawiać prace już ściśle z zakresu socjologii religii w związku z studiami podejmowanymi w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W tym sensie KUL i jego ośrodek socjologiczny (także ośrodek socjologiczny w ATK) przyczyniły się do zainicjowania współczesnych badań socjologicznych problematyki religijności na Górnym Śląsku. Można tu przykładowo wymienić prace: F. S t a r o s t y (*Kościół Ewangelicko-Augsburski na Śląsku Cieszyńskim. Studium socjograficzno-pastoralne*. Lublin 1968), D. Z i m o n i a (*Czynniki społeczno-demograficzne a praktyki religijne. Studium socjograficzne na przykładzie parafii NMP w Katowicach*. Lublin 1971), Cz. P o d l e s k i e g o (*Religijność dużego miasta na przykładzie parafii św. Apostołów Piotra i Pawła w Katowicach*. Lublin 1973), A. G o r a n s z c z a (*Religijność mieszkańców osiedla starego i nowego na przykładzie parafii św. Józefa w Rybniku*. Warszawa 1975). Wskazać też trzeba na liczne prace R. B i g d o n i a, podejmujące problematykę wpływu industrializacji na przemiany religijności, np. *Zagadnienia związku między industrializacją a procesem dechrystianizacji*. W: *Studia teologiczne*. Red. L. G ó r k a, J. K r a s a, S. N a g y. Lublin 1976.

⁸ B. W o ź n i c a: *Praktyki religijne jako przejaw żywotności religijnej*. Lublin 1976 [Praca doktorska napisana na KUL-u pod kierunkiem prof. dr. W. Piwowskiego].

⁹ Szerzej ten temat omawiam w opracowaniu *Badania socjologiczne nad religijnością na Górnym Śląsku (refleksje metodologiczne)*, przygotowanym na konferencję pt. „Metodologiczne problemy badań religijności i Kościoła”, zorganizowaną przez Sekcję Socjologii Religii Polskiego Towarzystwa Socjologicznego i Wyższe Seminarium Duchowne w Kielcach, Kielce 7–8 marca 1997. Referat został opublikowany w „Przeglądzie Religioznawczym” 1997, nr 1.

górnosląskiej prowincji kościelnej. To właśnie zagadnienie jest przedmiotem prezentowanego artykułu.

W roczniku statystycznym z roku 1991 pt. *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990* zamieszczono m.in. informacje o tzw. aktywności religijnej mieszkańców Polski. Aktywność religijna została zdefiniowana jako „suma wszystkich rodzajów praktyk religijnych znajdujących wyraz w zachowaniach rzeczywistych (fizycznych), tzn. wykonywanych w określonych odcinkach czasu w życiu każdego człowieka”¹⁰. Składają na nią m.in.: udział we mszy św., pacierze, spowiedź, komunie św., ślub, pogrzeb, czytanie Pisma Świętego, ksiązek oraz czasopism religijnych, przyjmowanie księdza po koledzie¹¹. Dane statystyczne zamieszczone w roczniku pozwalają na sformułowanie bardzo interesującego wniosku, a mianowicie, że w okresie objętym badaniami, to znaczy między rokiem 1976 a 1984, w Polsce wystąpiło zjawisko wzrostu aktywności religijnej jako znaczący fakt społeczny. Jeszcze bardziej charakterystyczne jest to, że dynamika ta – w skali kraju – była wyższa w środowiskach miejskich niż wiejskich, co łamie dość powszechne przekonanie, że środowiska miejskie są pod silniejszym niż wieś wpływem procesów sekularyzmu i laicyzacji. Interesujące nas dane na temat dynamiki aktywności religijnej przedstawia tabela I.

T a b e l a 1
Dynamika aktywności religijnej w Polsce w latach 1976–1984
w wybranych województwach (w %)*

Nazwa jednostki administracyjnej	Ogółem	Miasto	Wies
Polska	110,4	117,6	106,1
Województwo katowickie	124,6	134,9	133,3
Województwo opolskie	85,8	59,4	108,9
Województwo częstochowskie	103,9	76,9	145,9
Województwo elbląskie (najwyższa dynamika)	272,9	550,0	147,8
Województwo konińskie (najniższa dynamika)	68,7	69,6	66,3

* 1976 rok = 100%

Źródło: *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*. Warszawa 1991. GUS (opracowano na podstawie tab. 22, s. 185).

Jednostką agregowania danych statystycznych był podział administracyjny kraju według województw. Diecezje tworzące obecnie katowicką prowincję ko-

¹⁰ *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*. Red. L. A d a m c z u k, W. Z d a n i e w i c z. Warszawa 1991, s. 174.

¹¹ Tamże.

ścielną przynależą zasadniczo do województw katowickiego, opolskiego i częstochowskiego. W świetle prezentowanych danych można więc przyjąć, że obszarem o najwyższej dynamice aktywności religijnej jest archidiecezja katowicka, a na drugim miejscu obecna diecezja gliwicka, leżąca na obszarze województwa katowickiego i częstochowskiego. Niższą dynamikę aktywności religijnej miałyby diecezja opolska mieszcząca się w granicach województwa opolskiego. Inną cechą charakterystyczną obydwu „diecezji miejskich”, czyli katowickiej i gliwickiej, jest wyższa dynamika aktywności religijnej w miastach. Obszary należące do diecezji opolskiej cechują się natomiast wyższą dynamiką aktywności religijnej w społecznościach wiejskich. W porównaniu z innymi prowincjami kościelnymi metropolię górnośląską cechują stosunkowo wysokie wskaźniki podstawowych praktyk religijnych.

Przedstawione w artykule charakterystyki wzorów religijności w układzie przestrzennym metropolii katowickiej oparte są na danych źródłowych, jakie można było zebrać w kuriach poszczególnych diecezji. Ostateczny rezultat badań pozwala na uwzględnienie trzech cech. Obok wskaźników *dominicantes* i *communicantes*¹² opracowany został również tzw. wskaźnik struktury demograficznej ludności, będący stosunkiem liczby chrztów do liczby pogrzebów w danym roku.

Szczegółowy rozkład wskaźników w podziale na poszczególne diecezje i dekanaty zawierają załączone mapy.

¹² Wskaźnik *dominicantes* określa stosunek liczby uczestniczących we mszy św. niedzielnej do liczby zobowiązanych. Liczba katolików zobowiązanych do uczestnictwa w niedzielnej mszy św. stanowi pomniejszoną o 18% (wielkość tę stanowią dzieci do lat 7, chorzy, ludzie starsi) liczbę katolików zamieszkujących obszar danej jednostki kościelnej, np. parafii czy diecezji. Pozostałe 82% wiernych stanowi 100% zobowiązanych. Wskaźnik *communicantes* wyraża natomiast stosunek przystępujących do komunii św. do liczby wszystkich obecnych na mszy św. Jest on często interpretowany jako „wskaźnik pobożności”. Zestawienie obydwu wskaźników i ich analiza porównawcza w dłuższej perspektywie czasowej oraz w przekroju międzykulturowym daje dobre podstawy charakterystyki przeobrażeń wzorów religijności w danej społeczności.

Dominicantes

Archidiecezja katowicka pod względem średniego wskaźnika katolików niedzielnych znajduje się na drugim miejscu po diecezji opolskiej. Jednocześnie charakteryzuje się ona najsilniejszym w skali górnośląskiej prowincji kościelnej zróżnicowaniem przestrzennym niedzielnych praktyk religijnych. Odwrotne zależności występują w przypadku diecezji gliwickiej. Szczegółowe dane zawiera tabela 2.

T a b e l a 2

**Wartości najwyższe i najniższe
wskaźnika *dominicantes* w metropolii katowickiej
z uwzględnieniem podziału na dekanaty**

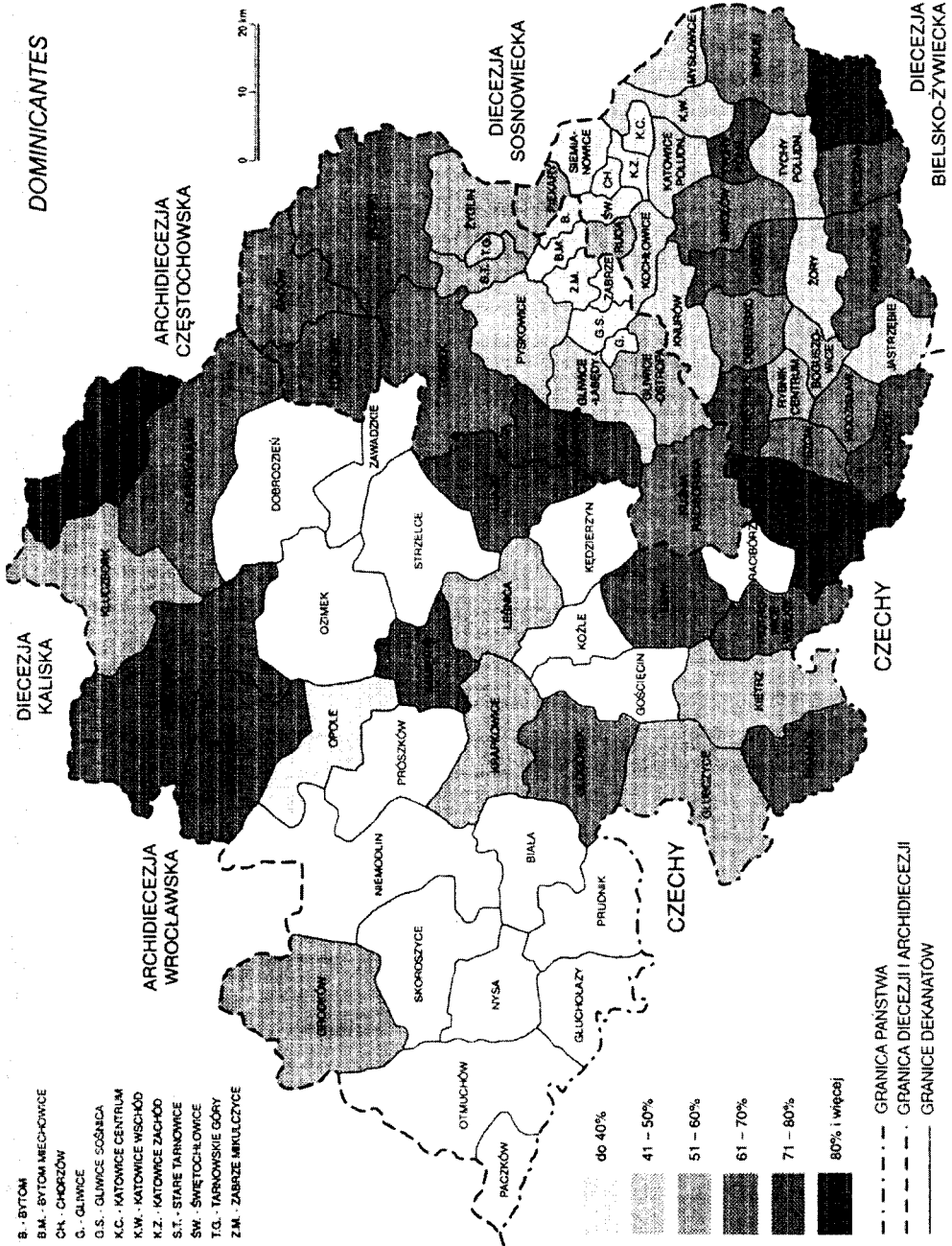
Nazwa diecezji	Wartości najniższe	Wartości najwyższe	Wartości średnie
Katowicka	31,4	89,2	49,9
Gliwicka	31,4	77,0	43,8
Opolska	38,7	87,2	55,9

Ź r ó d ł o: opracowanie własne. Dla diecezji opolskiej dane pochodzą z 18 dekanatów.

Wartości najwyższe we wszystkich przypadkach związane są z dekanatami o przewadze ludności wiejskiej. Wartości najniższe natomiast charakterystyczne są dla dekanatów wielkich miast, jak Opole, Katowice, Bytom.

Dołączona mapa metropolii katowickiej, uwzględniająca jej podział na diecezje i dekanaty, ukazuje przestrzenne rozmieszczenie wzorów praktyk niedzielnych¹³. W obszarze metropolii katowickiej istnieją cztery dekanaty o bardzo wysokim wskaźniku *dominicantes*. Należą do tej grupy dekanaty pogrzebiński i miedźniański z archidiecezji katowickiej oraz dekanaty tworkowski i gorzowski z diecezji opolskiej. Pogrzebień i Tworków bezpośrednio ze sobą sąsiadują. Są to zbiorowości o charakterze wiejskich społeczności lokalnych o ujemnym wskaźniku demograficznym, czyli takie, w których pogrzeby przeważają nad liczbą udzielonych chrztów. Dla Tworkowa wskaźnik demograficzny wynosi 0,87, a dla Pogrzebienia – 0,89. Można więc przyjąć, że w obu przypadkach mamy do czynienia ze sprzyjającymi praktykom religijnym czynnikami społe-

¹³ Sporządzone po raz pierwszy mapy ukazujące przestrzenne rozmieszczenie wzorów praktyk religijnych w metropolii katowickiej mają tę wadę, że nie są kompletne. Moje możliwości gromadzenia danych na takim właśnie etapie się zakończyły. Mam nadzieję, że ich publikacja przyczyni się do przygotowania opracowania kompletnego.

czynnymi, do których zalicza się stabilność społeczności, ujmowaną zarówno w wymiarze ruchliwości przestrzennej, jak i społecznej, oraz strukturę demograficzną o przewadze starszych grup pokoleniowych. Także wiejski lub małomiasteczkowy charakter społeczności jest uznawany za czynnik sprzyjający większej religijności, a stosując terminologię przyjętą w tej pracy: bardziej intensywnej partycypacji w kościelności. Podobne własności społeczne posiadają pozostałe dwa dekanaty, z tą jednakże różnicą, że cechuje je inna struktura demograficzna: zaznaczają się w nich w mniejszym stopniu procesy starzenia się ludności. Wskaźnik demograficzny dla Gorzowa Śląskiego wynosi 1,21, a dla Miedźnej – 1,81. Pod uwagę należałoby wziąć również tradycje duszpasterskie obecne w wymienionych dekanatach.

Jak wyraźnie widać na mapie, najniższe wskaźniki praktyk niedzielnych (do 40% zobowiązanych) mają niektóre dekanaty miejskie. W diecezji opolskiej jest to dekanat Opole. Drugim środowiskiem koncentracji najniższych wskaźników *dominantes* są niektóre dekanaty miejskie w aglomeracji górnośląskiej, należące zarówno do diecezji gliwickiej, jak i archidiecezji katowickiej. Są to społeczności typowo miejskie, tak w sensie charakteru układu urbanistycznego, jak i stylu życia ludności, a więc posiadające własności, które zwykle łączy się z najniższym poziomem partycypacji w kościelności. Należą do nich m.in. dekanaty bytomskie, zabrzańskie, katowickie i gliwickie. Nie jest to jednak cecha społeczna bezwzględnie determinująca poziom praktyk niedzielnych, skoro w innych dekanatach wielkomiejskich odnośne wskaźniki są wyższe. Warto natomiast zwrócić uwagę na fakt, że omawiane dekanaty miejskie w aglomeracji górnośląskiej charakteryzują się przewagą pogrzebów nad udzielonymi chrztami, co oznacza, że są to społeczności starzejące się, o widocznej już obecnie przewadze ludności w starszych grupach wiekowych (zob. mapa na s. 145). Jeśli przyjąć, że poziom praktyk religijnych jest na ogół wyższy wśród ludzi starszych, to wzięwszy pod uwagę obydwie wymienione własności społeczne tych środowisk, a mianowicie przewagę ludności w starszych grupach wiekowych i najniższe w skali metropolii wskaźniki praktyk niedzielnych, można przyjąć, że poziom podstawowych praktyk religijnych w odniesieniu do całej społeczności tworzącej te dekanaty jest zdecydowanie niski i że jest on rezultatem m.in. wysokiej absencji w praktykach niedzielnych ludności tworzącej młodsze grupy wiekowe. Jeszcze niższe wskaźniki *dominantes* charakteryzują te obszary zwyczajowo zaliczane do aglomeracji górnośląskiej, które należą do diecezji sosnowieckiej. Średni wskaźnik *dominantes* dla czterech dekanatów sosnowieckich wynosił w 1994 roku 27,0%, dla trzech dekanatów Dąbrowy Górniczej – 28,4%. W Zagłębiu Dąbrowskim najniższy wskaźnik miał dekanat Będzin – 26,1%¹⁴. Odmienne

¹⁴ Z. J a c u Ń s k i: *Spółeczno-kulturowe uwarunkowania religijności w diecezji sosnowieckiej*. [Maszynopis pracy doktorskiej napisanej pod moim kierunkiem w Uniwersytecie Śląskim]. Katowice 1997, s. 197.

dzieje polityczne, historycznie uwarunkowane różnice społeczno-kulturowe między tymi obszarami intensywnej urbanizacji i industrializacji, a także odmienne dzieje i losy struktur obydwu kościołów lokalnych (katowickiego i sosnowieckiego) mogą stanowić czynniki wyjaśniające charakterystyki współczesnych przejawów religijności w obydwu jednostkach kościelnej administracji.

Prezentowana mapa, mimo braku niektórych danych, pozwala na ostrożne sformułowanie wniosku o wyższej intensywności praktyk niedzielnych w południowych częściach Górnego Śląska. Wskazuje też, że środowiska wielkomiejskie, charakteryzujące się wyższym natężeniem ruchliwości społecznej i przestrzennej, cechuje niższy poziom partycypacji w kościelności. Szczególnie jest to widoczne w przypadku Żor, Jastrzębia i Tych, które otoczone dekanatami o wysokim i bardzo wysokim wskaźniku *dominantes* wyłamują się z jednolitości tradycji religijno-kulturowej tego obszaru.

Śledząc linie granic rozdzielających diecezje, a wcześniej także przynależność metropolitalną¹⁵, można wskazać obszary o podobnym poziomie aktywności religijnej znajdujące się po obydwu stronach granic kościelnych diecezji. Tak jest w omawianym już przypadku dekanatów Pogrzebień i Tworków, jak i w przypadku dekanatów Pawłowice i Ujazd, Olesno Śląskie i Lubliniec oraz Sądów, czy we wspomnianych już dekanatach aglomeracji górnośląskiej. Wskazywałoby to na pewną trwałość i podobieństwo wzorów religijności niezależnie od przynależności do diecezji, rozumianej tu nie tylko jako struktura administracji kościelnej, ale również jako pewna – w szczegółach specyficzna – formuła duszpasterstwa.

Communicantes

Rozkład wartości wskaźnika *communicantes* w przestrzeni metropolii katowickiej wskazuje również na dość duże zróżnicowanie przestrzenne praktyk. Szczegółowe zestawienie danych zawiera tabela 3.

Największe różnice we „wzorach pobożności” występują na obszarze diecezji opolskiej. Trzeba jednak mieć na uwadze, że nie dysponujemy pełnymi danymi. Rozkład przestrzenny wartości wskaźnika *communicantes* nie jest w prosty sposób powiązany z miejskim lub wiejskim charakterem dekanatu. W przypadku diecezji katowickiej i gliwickiej zarówno wartości najniższe, jak i najwyższe, są charakterystyczne dla dekanatów miejskich i wielkomiejskich, natomiast w diecezji opolskiej obydwie skrajne wartości dotyczą dekanatów wiejskich.

¹⁵ Do roku 1992 diecezja opolska należała do metropolii wrocławskiej, a diecezja katowicka do metropolii krakowskiej.

T a b e l a 3

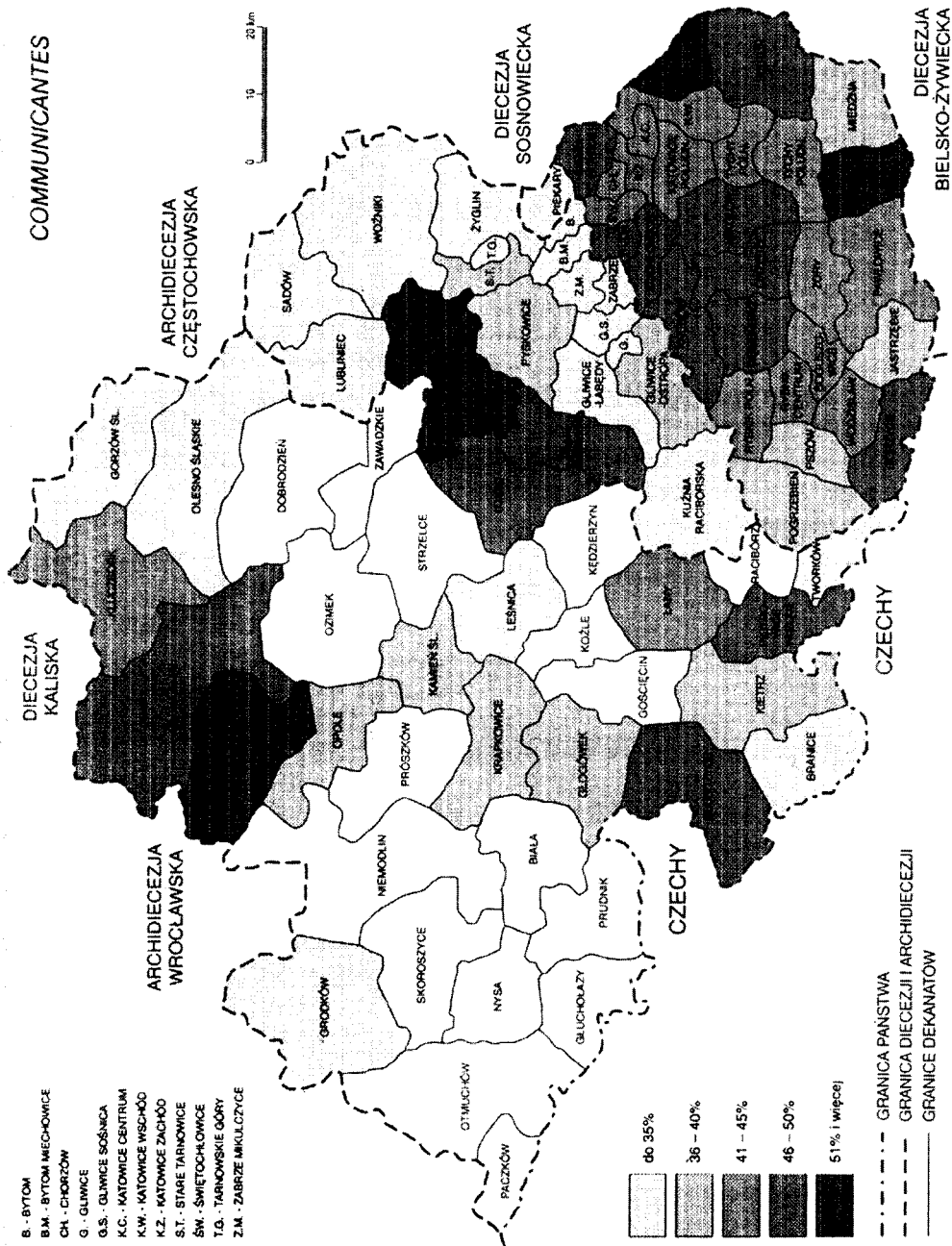
**Wartości najwyższe i najniższe
wskaźnika *communicantes* w metropolii katowickiej
z uwzględnieniem podziału na dekanaty**

Nazwa diecezji	Wartości najniższe	Wartości najwyższe	Wartości średnie
Katowicka	32,7	56,0	43,9
Gliwicka	29,4	52,3	34,1
Opolska	9,0	66,3	39,8

Ź r ó d ł o: opracowanie własne. Dla diecezji opolskiej dane pochodzą z 18 dekanatów.

Mapa przestrzennego rozmieszczenia wskaźnika *communicantes* w metropolii katowickiej pokazuje, że najwyższe wartości przyjmuje on w dekanatach Siołkowice, Pszczyzna, Toszek, Mysłówice. Reprezentują one wszystkie trzy diecezje metropolii. Dwa pierwsze dekanaty cechują się także bardzo wysokim wskaźnikiem praktyk niedzielnych, mieszczących się w przedziale 71%–80%. Dekanat Toszek ma nieco niższy wskaźnik praktyk niedzielnych – w przedziale 61%–70% zobowiązanych, a dekanat Mysłówice charakteryzuje się wskaźnikiem *dominantes* należącym do przedziału 41%–50%. Siołkowice i Pszczyzna oraz – w mniejszym stopniu – Toszek należą więc do tych obszarów metropolii katowickiej, w których obydwa wskaźniki podstawowych praktyk religijnych są bardzo wysokie. Natomiast Gorzów Śląski, Tworków, w nieco mniejszym stopniu Miedźna, Pogrzebień czy Branice potwierdzają w wyraźnym stopniu tezę o istnieniu korelacji ujemnej między poziomem praktyk niedzielnych a wysokością wskaźnika *communicantes*.

Analiza mapy pozwala na sformułowanie wniosku, iż w diecezjach gliwickiej i opolskiej wyższy wskaźnik *communicantes* występuje w społecznościach wiejskich i małomiasteczkowych, natomiast w archidiecezji katowickiej są ogólnie bardziej równomiernie rozłożone wielkości wskaźnika zarówno w obszarach wiejskich, jak i małomiasteczkowych oraz wielkomiejskich. Jest to z pewnością rezultatem m.in. praktyki dopuszczania dzieci w młodszym wieku do Pierwszej Komunii Świętej. Zwyczaj ten, wprowadzony w diecezji w latach sześćdziesiątych, obejmujący pewien odsetek dzieci pochodzących z rodzin gwarantujących ich wychowanie religijne, ma wpływ na kształtowanie się wielkości omawianego wskaźnika. Różnica jest widoczna, zwłaszcza gdy porównuje się rozkład wielkości wskaźnika w miastach aglomeracji górnośląskiej przedzielonej granicą diecezji gliwickiej i archidiecezji katowickiej; jest on zdecydowanie niekorzystny po stronie gliwickiej. Jeszcze niższe wskaźniki pobożności mają miasta aglomeracji należące do diecezji sosnowieckiej. Średni wskaźnik

communicantes dla dekanatów sosnowieckich wynosił w 1994 roku 27%, dla dekanatów Dąbrowy Górniczej i dekanatu Będzin – 23,8%¹⁶.

Rozkład wielkości wskaźnika *communicantes* na terytorium metropolii katowickiej pozwala też wydzielić znaczny obszar utworzony z połączonych ze sobą dekanatów, rozciągający się od aglomeracji górnośląskiej na całe terytorium tworzące północno-wschodni obszar metropolii, graniczący z archidiecezją częstochowską, cechujący się relatywnie najniższym wskaźnikiem *communicantes*, tj. nie przekraczającym 35% uczestniczących w niedzielnej mszy św. Obszar ten – w części wiejskiej – cechuje względnie wysoki (61%–70%) wskaźnik praktyk niedzielnych.

W diecezji gliwickiej wyraźna koncentracja wyższych wartości omawianego wskaźnika widoczna jest w sąsiadujących ze sobą dekanatach Toszek i Pławniowice, do których przylega też dekanat Ujazd z diecezji opolskiej. W diecezji opolskiej wyraźna koncentracja wysokich wartości wskaźnika występuje w jej północnej części, wyznaczonej granicami dekanatów Siołkowice, Zagwizdzie i Kluczbork. Zwłaszcza dwa pierwsze z wymienionych dekanatów cechują się wysokim wskaźnikiem praktyk niedzielnych (71%–80%).

Na terenie metropolii istnieją przynajmniej dwa duże ośrodki pielgrzymkowe o znaczeniu regionalnym, tj. Piekary Śląskie oraz Góra Świętej Anny. Obecność rzesz pielgrzymów jest czynnikiem mogącym mieć wpływ na wielkość wskaźników ilościowo charakteryzujących praktyki religijne w skali całego dekanatu, do którego sanktuarium należą. Mapa *communicantes* pokazuje jednak, że zarówno dekanat Leśnica, do którego należy sanktuarium św. Anny, jak i dekanat Piekary, mają bardzo niski wskaźnik *communicantes*, nie przekraczający 35% obecnych na niedzielnej mszy św. Również wskaźnik praktyk niedzielnych nie jest zbyt wysoki w obydwu dekanatach. Fakt ten można interpretować w ten sposób, że tzw. niedziela liczeń nie zbiega się z ruchem pielgrzymkowym lub też że niskie są wartości składników tworzących średni wskaźnik obliczany dla dekanatu.

Wskaźnik demograficzny

W wielu badaniach socjologicznych dotyczących kulturowych wzorów religijności podkreśla się wpływ struktury demograficznej na wartości, jakie przyjmują wskaźniki praktyk religijnych¹⁷. Dane, którymi dysponuję, bardzo ogólnie

¹⁶ Z. J a c u ń s k i: *Spoleczno-kulturowe uwarunkowania religijności...*, s. 197.

¹⁷ Zob. np. *Kto wygrał? Kto przegrał? Postawy społeczno-religijne diecezjan wrocławskich '97*. Red. W. Z d a n i e w i c z SAC, T. Z e m b r z u s k i. Warszawa 1997.

tylko opisują kształt struktury demograficznej poszczególnych diecezji i dekanatów. Na podstawie stosunku liczbowego między udzielonymi chrztaami a pogrzebami można jedynie ustalić kondycję demograficzną ludności. Jak widać z danych zamieszczonych w tabeli 4, górnośląska prowincja kościelna cechuje się pewną niezbyt dużą przewagą urodzeń nad zgonami¹⁸. Jest to społeczność starzejąca się, podobnie zresztą jak całe polskie społeczeństwo¹⁹. Stosunkowo najsłabiej proces starzenia się ludności widoczny jest w diecezji opolskiej, co również potwierdza ogólniejsze prawidłowości o większej dynamice demograficznej społeczności wiejskich. Diecezja opolska jest bowiem w porównaniu z pozostałymi diecezjami należącymi do metropolii katowickiej najmniej zurbanizowana.

T a b e l a 4
Wartości najwyższe i najniższe
wskaźnika demograficznego w metropolii katowickiej
z uwzględnieniem podziału na dekanaty

Nazwa diecezji	Wartości najniższe	Wartości najwyższe	Wartości średnie
Katowicka	0,57	4,94	1,09
Gliwicka	0,82	1,50	1,04
Opolska	0,85	1,50	1,16

Ź r ó d ł o: opracowanie własne. Dla diecezji opolskiej dane pochodzą z 18 dekanatów.

Jak można zauważyć, najsilniej zróżnicowana pod względem struktury demograficznej ludności jest archidiecezja katowicka. Wskaźnik blisko pięciu chrztów w stosunku do jednego pogrzebu odnotowano w dekanacie żorskim, natomiast wskaźnik najniższy jest charakterystyczny dla jednego z dekanatów Katowic. W diecezji gliwickiej najstarszym demograficznie dekanatem jest Bytom, a w diecezji opolskiej własnością taką cechuje się jeden z dekanatów wiejskich. W pozostałych przypadkach stosunkowo najkorzystniejsza sytuacja demograficzna występuje w dekanatach o zdecydowanej przewadze ludności

¹⁸ W analizach uwzględnia się chrzty we wszystkich kategoriach oraz pogrzeby, także niekościelne, o jakich informują statystyki parafialne.

¹⁹ W związku z malejącym przyrostem naturalnym obserwowanym w skali kraju od 1984 roku nasilał się także w województwie katowickim proces demograficznego starzenia się społeczeństwa. Zwiększyła się liczba ludności w wieku poprodukcyjnym o 27,3% kosztem zmniejszenia się liczby dzieci i młodzieży do lat 17 o 10,4%. Według mikrospisu z roku 1995 ludność w wieku produkcyjnym stanowi 60,8% ogółu mieszkańców województwa katowickiego, ludność w wieku przedprodukcyjnym – 25,6%, a ludność w wieku poprodukcyjnym – 13,6%. Zob. *Struktura demograficzna i społeczna ludności. Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną*. Katowice 1996, s. 10–14.

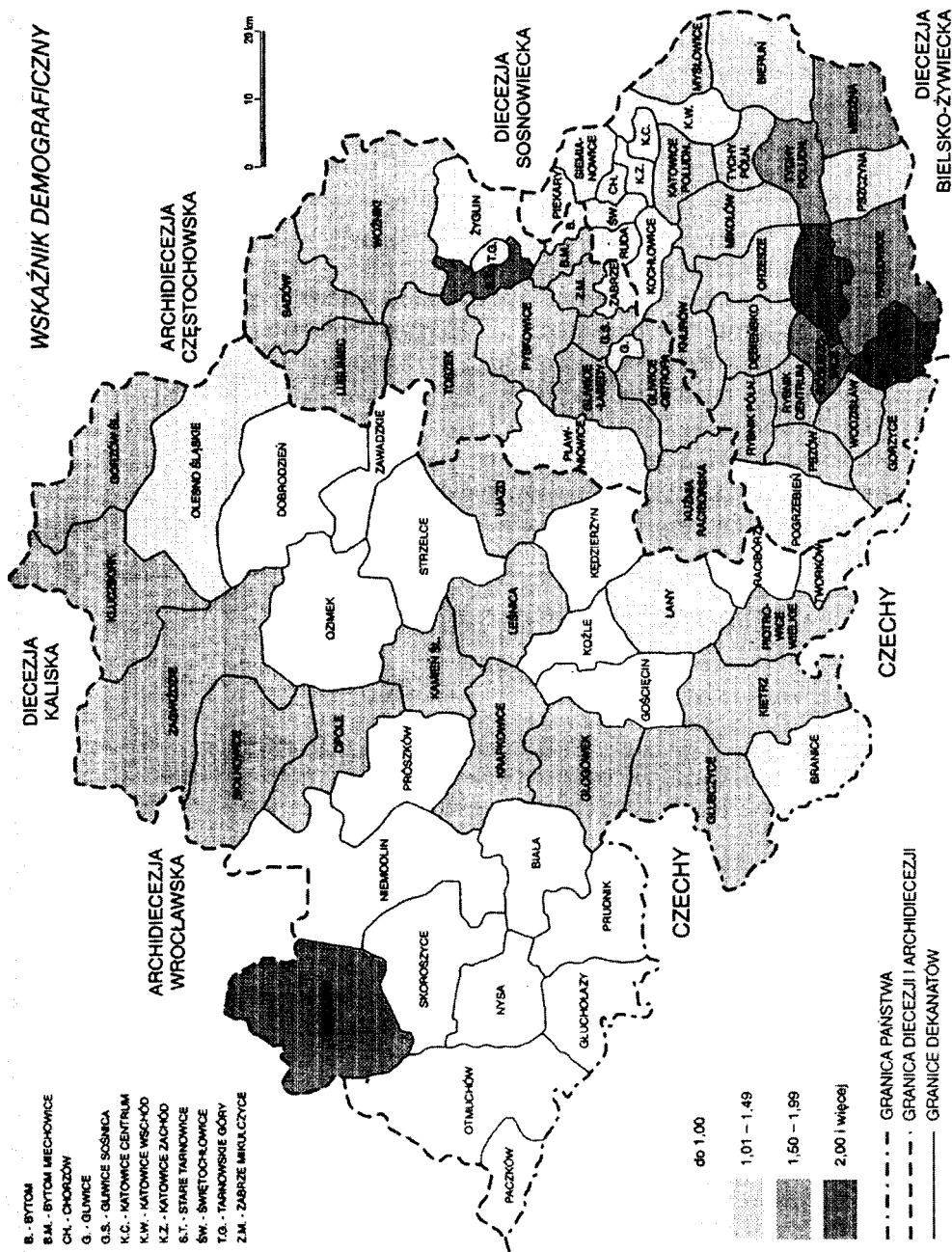
wiejskiej, tj. w Grodkowie (diecezja opolska) i Starych Tarnowicach (diecezja gliwicka).

Mapa przedstawiająca rozmieszczenie wskaźnika demograficznego w dekanatach diecezji należących do metropolii katowickiej ukazuje dość jednolitą charakterystykę tego obszaru. Widać też wyraźnie, że tereny aglomeracji górnośląskiej cechują się najmniej korzystną sytuacją demograficzną i przewaga pogrzebów nad udzielanymi chrztaami jest w tych społecznościach najwyższa. W diecezji opolskiej zauważalna jest odmienna sytuacja społeczna w dekanacie Grodków, który cechuje się relatywnie najkorzystniejszą strukturą demograficzną ludności z wyraźną przewagą chrztów nad pogrzebami i tym samym większym udziałem ludności w młodszych grupach wiekowych w strukturze zbiorowości. Grodków jest jednakże pod względem wzorów religijności społecznością cechującą się raczej niskim poziomem partycypacji w kościelności jak na kulturowe wzory religijności charakterystyczne dla całej metropolii. Pod względem wskaźnika *communicantes* należy do najniższej grupy (poniżej 35% *communicantes*), natomiast pod względem wskaźnika praktyk niedzielnych należy do grupy dekanatów o niskim wskaźniku w granicach 51%–60% zobowiązanych. Podobna jest sytuacja społeczno-religijna w dekanacie Stare Tarnowice należącym do diecezji gliwickiej. Zwraca też uwagę fakt, że południowe tereny archidiecezji katowickiej, które – jak już nadmieniłem – charakteryzują się ogólnie wyższym poziomem religijności, mają też relatywnie korzystniejszą sytuację demograficzną.

Analizując wzory religijności ujmowane w perspektywie wskaźnika demograficznego charakteryzującego daną społeczność, można wskazać na pewne podobieństwa między skrajnie położonymi miejscowościami: Jastrzębiem leżącym na południu metropolii i Grodkowem usytuowanym w jej wschodniej części. Obydwa dekanaty mają najwyższe wskaźniki demograficzne i jednocześnie niskie wskaźniki praktyk religijnych, charakteryzujące się współzależnością ujemną między poziomem praktyk niedzielnych a odsetkiem *communicantes*.

Inny wniosek, jaki nasuwa się z analizy mapy, to brak jednoznacznej zależności między zdecydowaną przewagą starszych grup wiekowych w strukturze ludnościowej danej społeczności a wyższym poziomem praktyk religijnych.

Charakteryzowane wzory religijności uwzględniające przestrzenne zróżnicowanie podstawowych praktyk religijnych w skali metropolii katowickiej ukazują pewną społeczno-kulturową specyfikę poszczególnych obszarów, których granice niekoniecznie pokrywają się z granicami diecezji. Pełniejsza ich charakterystyka musiałaby być oparta na większej liczbie danych empirycznych niż te, którymi dysponowałem. Ważna jest również kompletność danych. Prezentowane mapy stanowią pierwsze tego typu opracowanie i być może w następnych latach będą mogły być bardziej szczegółowo przedstawiane. Dla socjologicznych analiz religijności ujmowanej w kategoriach wzorów kulturowych ich

analiza przestrzenna stwarza nowe perspektywy badawcze. Nie chodzi tu o akcentowanie roli terytorium jako czynnika sprawczego wobec wzorów zachowań religijnych, ale o podkreślenie faktu, że pewne własności społeczne i wartości kulturowe bywają w sposób względnie trwały powiązane z danym terytorium, tworząc obszar kulturowy o właściwych sobie cechach, w które wpisana jest także religijność. Do tych cech można zaliczyć: strukturę społeczno-demograficzną ludności i jej dynamikę, rolę i znaczenie rodziny wraz z układem powiązań pokrewieństwa, poziom mobilności przestrzennej i społecznej i związany z nim system kontroli społecznej, źródła utrzymania ludności, główne rodzaje aktywności zawodowej i materialne warunki życia, strukturę wyznaniową i etniczną, obyczajowość i aspiracje kulturalne oraz oświatowe ludności, wreszcie kwestie bezpośrednio związane z obiektywnymi warunkami praktyk religijnych, takich dla przykładu jak odległość od miejsca zamieszkania do kościoła, warunki socjalne budynku kościelnego, dostępność praktyk, a także czynniki subiektywne składające się na styl duszpasterstwa. Obszar kulturowy poprzez elementy, które go stanowią, oddziałuje na mentalność społeczną, tworząc w ten sposób konfigurację kulturową względnie trwałych cech współdecydujących o zasadach międzypokoleniowego przekazu wartości i warunkach zmiany kulturowej. Staje się on w ten sposób podłożem kulturowym, na którym rozgrywa się spektakl życia codziennego. Religijność nie jest wyłączona spod jego prawideł.

**Models of religiousness in the Upper Silesia church province
A socio-spatial analysis**

S u m m a r y

Models of religiousness described in terms of religious practices are clearly connected with the institutional model of religiousness, namely, churchianity and with general cultural patterns of a society. The form and content of religious practices are a reflection of religion in the history of culture. Religiousness and especially Catholicism was a specific property of the culture of Upper Silesia, which is often emphasised in scientific literature. Also today they are regarded as a characteristic trait that distinguishes it from other regions of this country.

The characteristics of models of religiousness in the spatial system of Katowice metropolis are based on data collected in the curias of Catholic church dioceses. The analysis accounts for three indices of religiousness: *dominicantes*, *communicantes*, and demographic structure index illustrating the proportion between the number of baptisms and deaths a year within the administrative units.

The models of religiousness that take into account the spatial differentiation of religious practices in Katowice metropolis show sociocultural specificity of individual areas. The maps presented here are a first work of this type and it can be expected that in future they will be more detailed. Their spatial analysis creates new opportunities for sociological analyses of religiousness in terms of cultural patterns. What is important in this respect is not the role of territory as a causative factor of religious behaviour but the awareness that certain social and cultural values are relatively strongly connected with a given area forming a cultural area of specific properties, including religiousness. These features include for example the sociodemographic structure and its dynamism, the role and import of family and kinship, the level of spatial and social mobility combined with a system of social control, sources of income, major types of occupational activity and standards of living, religious and ethnic structure, moral standards and cultural and educational aspirations, and finally factor directly related to the objective conditions of religious practices, such as the distance to the church, social conditions in the church, availability of the practices and subjective factors building up the style of priesthood. Through those factors the cultural area has an influence on the social mentality and thus forms a cultural configuration of relatively constant features governing the transfer of values from one generation to another and the conditions of cultural change. In this way they become a cultural background of everyday life. The same rules apply to the same rules.

Muster der Religiosität in der oberschlesischen Kirchenprovinz Eine sozialräumliche Analyse

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Muster der Religiosität, die mit Hilfe der Religionspraktiken beschrieben werden, sind sehr stark verbunden mit dem institutionellen Modell der Religiosität, d.h. mit der Kirchlichkeit, sowie mit allgemeinen kulturellen Mustern, die der gegebenen sozialen Gruppe eigen sind. Die Formen und Inhalte der Religionspraktiken spiegeln die Anwesenheit der Religion in der Kulturgeschichte wider. Die Religiosität, insbesondere der Katholizismus, stellte eine eigentümliche Eigenschaft der Kultur Oberschlesiens dar, was in der Fachliteratur oft unterstrichen wird. Auch heutzutage wird auf die Religiosität als eine charakteristische Eigenschaft dieser Region hingewiesen, die Oberschlesien von anderen Regionen in Polen unterscheidet.

Die in dem Artikel dargestellten Charakteristika der Religiositätsmuster in der räumlichen Struktur der Kattowitzer Metropole stützen sich auf die Quellenangaben, die in den Kurien der einzelnen Diözesen der katholischen Kirche gesammelt wurden. In den Analysen wurden drei Indikatoren der Religiosität berücksichtigt: *dominantes*, *communicantes* sowie der Index der demographischen Struktur, gemessen mit Hilfe des Verhältnisses der Zahl der Taufen zu der der Beerdigungen, die in dem betreffenden Jahr auf dem Gebiet der untersuchten Verwaltungseinheit registriert wurden.

Die beschriebenen Religiositätsmuster, die die räumliche Mannigfaltigkeit der grundlegenden Religionspraktiken in der Kattowitzer Metropole mitberücksichtigen, stellen eine gewisse sozial-kulturelle Eigentümlichkeit der einzelnen Gebiete dar. Die in dem Artikel enthaltenen Landkarten sind der erste visuelle Bearbeitungsversuch des Materials und wahrscheinlich können sie in den nächsten Jahren noch ergänzt werden. Für soziologische Analysen der Religiosität, die in den Kategorien der kulturellen Muster begriffen wird, schafft deren räumliche Analyse neue Forschungsperspektiven. Es geht dabei nicht vordergründig um irgendeine Hervorhebung der Rolle eines Gebietes als eines Faktors, der die religiösen Verhaltensmuster vorausbestimmt, eher um die Unterstreichung der Tatsache, daß gewisse soziale und kulturelle Werte ziemlich dauerhaft mit dem betreffenden Gebiet verbunden sind, und dadurch ein kulturelles Territorium mit besonderen Eigenschaften bilden, in die sich auch die Religiosität einschreibt. Zu diesen Eigenschaften können z.B. gerechnet werden: die sozial-demographische Struktur der Bevölkerung und deren Dynamik, die Rolle und Bedeutung der Familie samt dem Komplex der Verwandtschaftsbeziehungen, der Stand der räumlichen und gesellschaftlichen Mobilität und das damit verbundene System der sozialen Kontrolle, die Erwerbsquellen der Bevölkerung, Haupttypen der Berufsaktivitäten und die materiellen Lebensbedingungen, die konfessionelle und ethnische Struktur, die Sitten sowie kulturelle und Bildungsbedürfnisse der Bevölkerung, zuletzt Fragen, die direkt mit den objektiven Bedingungen der religiösen Praktiken zusammenhängen wie: die Entfernung des Wohnortes von der Kirche, soziale Bedingungen des Kirchengebäudes, der Zugang zu den Praktiken, wie auch die subjektiven Faktoren, die den Stil der Seelensorge prägen. Das Kulturgebiet wirkt sich durch seine Bestandteile auf die gesellschaftliche Mentalität aus und schafft dadurch eine kulturelle Konfiguration verhältnismäßig beständiger Eigenschaften, die die Vermittlung des Wertsystems zwischen den Generationen und die Bedingungen des Kulturwandels mitbestimmen. Sie werden auf diese Weise zu einer Kulturgrundlage, auf der sich das Schauspiel des Alltagslebens abspielt. Die Religion kann sich dessen Regeln nicht entziehen.